

Wstęp

19 sierpnia 1953 roku w wyniku przewrotu politycznego w Iranie obalony został rząd Mohammada Mosaddegha. Zamach stanu był wspólną, brytyjsko-amerykańską tajną operacją wywiadowczą o kryptonimie „TPAJAX”, zaplanowaną i wykonaną przy udziale grupy irańskich rojalistów. Wydarzenie to przekreśliło szansę na demokratyzację i liberalizację państwa oraz zdeterminowało jego stosunki ze Stanami Zjednoczonymi i Wielką Brytanią, ale także z innymi państwami na arenie międzynarodowej. Operacja stanowi punkt zwrotny w historii Iranu i jest uznawana za jedno ze źródeł obecnych napięć między Teheranem a Waszyngtonem.

W literaturze powszechnie przyjmuje się, że główną determinantą zamachu stanu był brytyjsko-irański konflikt na tle nacjonalizacji sektora naftowego dokonanej przez premiera. Jego dążenia do zapewnienia bezpieczeństwa ekonomicznego, energetycznego i politycznego Iranu doprowadziły do zerwania stosunków dyplomatycznych między tymi dwoma państwami. W ten sposób Brytyjczycy zmuszeni zostali do poszukiwania sposobu na odzyskanie utraczonych zasobów i możliwości wpływania na politykę wewnętrzną Persji. Uznali, że jedyną szansą jest zamach stanu dokonany w ramach tajnej operacji wywiadowczej. Zdając sobie sprawę, że ich zasoby nie są wystarczające do przeprowadzenia tak skomplikowanej akcji, zwrócili się o pomoc do Stanów Zjednoczonych. Stanowiło to początek działań, które w konsekwencji doprowadziły do zmiany na stanowisku szefa irańskiego rządu.

Celem niniejszej książki jest przedstawienie wyników analizy zamachu stanu w Iranie z 19 sierpnia 1953 roku, jego uwarunkowań, głównych aktorów i skutków, jako przykładu tajnej operacji służb wywiadowczych. Kluczową rolę w zaplanowaniu i przeprowadzeniu przewrotu odegrała Centralna Agencja Wywiadowcza (*Central Intelligence Agency, CIA*), która dokonała tego przy udziale brytyjskiej służby wywiadowczej (*Secret Intelligence Service, SIS, MI6*). Opisywana tajna operacja wynikała z interesów narodowych Wielkiej Brytanii i Stanów Zjednoczonych, a jej główną determinantę stanowiła realizacja celów strategicznych tych państw w regionie Bliskiego Wschodu. Motywem podjęcia działalności z użyciem niejawnych środków i metod było dążenie do utrzymania wpływów politycznych w Iranie bez ujawniania swego zaangażowania.

Książka odpowiada na kluczowe dla zrozumienia zaangażowania służb wywiadowczych w politykę obcego państwa pytania:

- Jak kształtowała się polityka zagraniczna trzech światowych mocarstw – Wielkiej Brytanii, Rosji i Stanów Zjednoczonych wobec Iranu przed 1953 rokiem?
- Jakie były uwarunkowania zamachu stanu, w tym jaki był przebieg irańsko-brytyjskiego sporu o ropę naftową oraz czy istniało zagrożenie komunizmem w Iranie?
- Kto był autorem projektu przewrotu politycznego i jakie elementy zawierał plan tajnej operacji?
- Jak wyglądała brytyjsko-amerykańska współpraca w zakresie przygotowania przewrotu politycznego?
- Jaki był przebieg wydarzeń, które ostatecznie doprowadziły do usunięcia Mohammada Mosaddegha ze stanowiska?
- Dlaczego pierwsza próba obalenia irańskiego rządu nie powiodła się i w jaki sposób zagwarantowano sukces zamachowi stanu z 19 sierpnia?
- Jakie skutki wywołał przewrót polityczny, zarówno w wymiarze wewnętrznym, dla systemu politycznego Iranu, jak i zewnętrznym?

Główną metodą badawczą zastosowaną w niniejszej pracy jest analiza i krytyka źródeł oraz piśmiennictwa istotnego dla obszaru badawczego. Ponadto Autorka wykorzystuje również studium przypadku, celem poszerzenia wiedzy z zakresu studiów nad wywiadem jako subdyscypliny nauk o bezpieczeństwie. Dokonuje opisu i syntezy informacji, a także bada oraz wyjaśnia uwarunkowania zamachu stanu, jego przebieg, głównych aktorów i skutki. W badaniach korzystała przede wszystkim ze źródeł i opracowań w języku angielskim, ale opierała się także na pracach w języku polskim i perskim.

Istotne znaczenie miała analiza trzech dokumentów źródłowych na temat zamachu stanu, opracowanych przez CIA i stopniowo odtajnianych w ostatnich latach. Najwcześniejsze z nich, zatytułowane *Overthrow of Premier Mossadeq of Iran, November 1952–August 1953*, przygotował w 1954 roku Donald Wilber. Jest to najbardziej szczegółowa praca na temat planowania i wdrażania Operacji TPAJAX, ale posiada wady, do których należy między innymi subiektywność autora. Drugim amerykańskim źródłem jest datowane na lata 70. XX wieku *The Battle for Iran* nieznanego autora. Natomiast trzecie źródło stanowi napisana w 1998 roku przez Scotta Kocha historia zamachu stanu zatytułowana „*Zendeabad, Shah!*” *The Central Intelligence Agency and the Fall of Iranian Prime Minister Mohammed Mossadeq, August 1953*. Brytyjskie archiwa wywiadu dotyczące przewrotu politycznego z 1953 roku nie zostały jeszcze odtajnione, zatem

analiza roli, jaką w tych wydarzeniach odegrała SIS jest znacznie utrudniona. Autorka odwołuje się także do dokumentów polityki zagranicznej Wielkiej Brytanii i Stanów Zjednoczonych. Dla zrozumienia specyfiki zamachu stanu przeciwko Mohammadowi Mosaddeghowi i jego poszczególnych aspektów wyjątkowo pomocna jest praca zbiorowa pt. *Mohammad Mosaddeq and the 1953 Coup in Iran* pod redakcją Marka Gasiorowskiego i Malcolma Byrne. Istotnych informacji dostarczają również dzieła Ervanda Abrahamiana, Stephena Kinzera, Dariusha Bayandora, Mostafy Elma oraz Alego Rahnemy. Autorka korzystała również ze wspomnień głównych aktorów zamachu stanu, w tym Mohammada Mosaddegha, Allana Dullesa i Kermita Roosevelta.

Cennym uzupełnieniem badań była analiza wspomnień Mohammada Mosaddegha, zatytułowanych *Chaterat wa Ta'alomat-e Mosaddegh*, spisanych i opublikowanych w języku perskim w 1987 roku w Teheranie. Na ich podstawie Autorka przedstawia genezę popularności Mohammada Mosaddegha, a także bezpośrednio okoliczności przyjęcia przez niego stanowiska premiera oraz trudności, z jakimi musiał mierzyć się sformowany przez niego rząd Frontu Narodowego. Wspomnienia Mosaddegha rzucają na opisywany temat nowe światło i pozwalają zanalizować problem z punktu widzenia osoby najbardziej w te kwestie zaangażowanej. Umożliwiają również spojrzenie z perspektywy iranistycznej. Pokazują bowiem nieco inną stronę tych tak ważnych w historii współczesnego Iranu wydarzeń, zwłaszcza że w dyskursie naukowym i publicystycznym od dawna funkcjonuje wizerunek tego gabinetu stworzony na podstawie źródeł z państw zachodnich, bezpośrednio zaangażowanych w te wydarzenia.

Książka składa się z czterech rozdziałów oraz wstępu, zakończenia i bibliografii. Rozdział pierwszy służy zdefiniowaniu kluczowych pojęć. Autorka omawia termin „zamach stanu” oraz jego formy i rodzaje, a także analizuje określenie „wywiad”, jego funkcje i szczególne działanie, jakim jest tajna operacja. W drugim rozdziale opisuje przejawy imperialistycznej polityki zagranicznej Wielkiej Brytanii, Rosji i Stanów Zjednoczonych wobec Iranu i regionu Bliskiego Wschodu. Służyć to ma zrozumieniu szerszego kontekstu wydarzeń będących tematem niniejszej pracy.

Zasadniczą część stanowią rozdziały trzeci i czwarty. W rozdziale trzecim autorka skupia się na przedstawieniu trzech głównych uwarunkowań zamachu stanu z 1953 roku. Pierwsza część rozdziału dotyczy wewnętrznej opozycji wobec premiera. Autorka przedstawia kontekst społeczno-polityczny i ekonomiczny rozwoju nurtu nacjonalistycznego w Iranie oraz dokonuje przeglądu pierwszoplanowych postaci na arenie politycznej w państwie. Podejmuje także próbę zbadania, czy zamach stanu mógł mieć miejsce bez zaangażowania się

podmiotów zewnętrznych. W drugiej części opisuje przyczyny, przebieg i główne aspekty irańsko-brytyjskiego sporu naftowego, a także próby rozwiązania go drogą dyplomatyczną. Wskazuje również, że była to zasadnicza determinanta przewrotu politycznego. Z kolei w ostatniej części rozważa, czy zagrożenie wpadnięcia Iranu w strefę wpływów komunistycznych mogło stać się przyczyną podjęcia działań przez Stany Zjednoczone. Autorka przybliży genezę powstania, ideologię, strukturę i rolę Partii Tude na irańskiej scenie politycznej oraz analizuje jej relacje z Frontem Narodowym i Mohamadem Mosaddeghiem. Przytacza również szereg amerykańskich i brytyjskich dokumentów źródłowych, które odnoszą się do tej kwestii. Rozdział czwarty koncentruje się wokół technicznych kwestii przygotowania i przebiegu zamachu stanu. Autorka wskazuje, kiedy pojawił się pomysł usunięcia Mohammada Mosaddegha ze stanowiska, jakie działania podejmowała Wielka Brytania w tym celu i jakie podmioty były w to zaangażowane. Opisuje także przebieg rozmów między przedstawicielami brytyjskiego i amerykańskiego wywiadu, zasoby, jakimi te agencje dysponowały, a także plany tajnej operacji. W drugiej części przedstawia i analizuje wydarzenia, które doprowadziły ostatecznie do zmiany na stanowisku irańskiego premiera, a także wskazuje na przyczyny niepowodzenia pierwszej próby zamachu stanu. Zamykającą część tego rozdziału stanowią skutki przewrotu politycznego z 19 sierpnia 1953 roku.

Autorka w książce stosuje uproszczoną transkrypcję perskich terminów oraz nazw własnych. Transkrypcja jest oparta na zasadach polskiej ortografii i została dobrana w taki sposób, by jak najbardziej przypominała sposób wymowy perskiej. Imiona i nazwiska badaczy irańskiego pochodzenia pracujących w krajach zachodnich i publikujących w językach europejskich zostały podane w taki sposób, w jaki figurują w artykułach ich autorstwa.